

Zdzisław Obertyński

Tytuł "Archiepiscopus Apostolicus" w XI wieku w Krakowie

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 10/3-4, 301-307

1967

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. ZDZISŁAW OBERTYŃSKI

TYTUŁ „ARCHIEPISCOPUS APOSTOLICUS“ W XI WIEKU W KRAKOWIE

Rękopis Biblioteki Jagiellońskiej 2057 jest dla dziejów naszej liturgii w Polsce jednym z najstarszych źródeł. Zresztą nie tylko dla liturgii, bo i historii Kościoła, prawa, kultury, iluminatorstwa i muzykologii. Dotąd nie doczekał się on całkowitego wydania jak by na to zasługiwał. Na razie nie ma też widoków na możliwość jego wydania. Nie zostało też dotąd rozwiązane zagadnienie jego ścisłej lokalizacji. Najbliżej doszedł Władysław A b r a h a m w swoim wnikliwym studium p.t. *Pontificale biskupów krakowskich z XII wieku*¹. Po nim wzmiankował o nim niejako nawiasowo ks. rektor Jan Fijałek², dalej Zofia A m e i s e n o w a³ wreszcie w niedrukowanej dotąd pracy na KULu ks. H. Ostrzołek⁴, oraz Władysław S e m k o w i c z⁵.

Do zupełnie dokładnego ustalenia jego pochodzenia zapewne nie dojdzie. To moje przewidywanie potwierdził mi też niestety znany specjalista o. J.M. Hanssens T.J., profesor Gregoriany w Rzymie, a wiceprzewodniczący towarzystwa Henry Bradshaw Society w Londynie, które wydaje rzadkie teksty liturgiczne. Do takich rzadkich tekstów należy kilka formuł w naszym pontyfikale, należą też podane poniżej dwie formuły absolucji pokutników. Rzadkie, bo odkryte jedynie z kodeksu z VIII wieku, opublikowane jedynie w XVII wieku, a przytoczone w XX tylko raz i to ubocznie. W naszym krakowskim pontyfikale zajmują one folia 111v—113v.

Trzeba zaraz dodać, że znajdują się wprawdzie w pontyfikale pisanym dla krakowskich biskupów, lecz nie jest jeszcze powiedziane, że były one w Krakowie wykorzystywane w praktyce, zwłaszcza formuła druga. Wiadomo, że ówczesne pontyfikaly nie miały, a także późniejsze przez następne cztery wieki, zawartości ściśle określonej. Że o selekcji, pozornie nie zawsze celowej, wzo-

¹ RAU 66 (1927), nr. 1.

² *Księgi liturgiczne oraz święta i święci katedry krakowskiej z początkiem XII wieku*, art. w *Nova Polonia Sacra* (I (1928), str. 353.

³ *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej*, Wrocław-Kraków 1958, str. 107, nr. 120.

⁴ *Śpiewy gregoriańskie w krakowskim pontyfikale*.

⁵ *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, str. 106, 179, 315n, 498, 508.

rów decydowały zapatrywania redakcji czy kopistów, więc względy także osobistych czy lokalnych zainteresowań i tradycji. A oto ich tekst ⁶, w kodeksie po licznych innych bardziej znanych formułach:

REMISSIO ET ABSOLUTIO QUAE EST AB EPISCOPO DICENDUM.

Domine Deus rex regum, dominus dominantium, aeterne pontifex et sanctorum minister ac veri tabernaculi sacerdos, qui sanctum atque immaculatum agnum proprii corporis hostiam dedisti pro peccatis nostris; Jesu Christe clemens et misericors, qui secundum multitudinem miserationum tuarum peccata poenitentium defes et praeteritorum criminum culpas venia remissionis evacuas, respice quaesumus super hos famulos tuos et remissionem eis omnium peccatorum tota cordis confessione poscentibus deprecatus exaudi. Renova in eis piissime pater, quicquid terrena fragilitas corrumpit et quicquid diabolica fraus violavit redintegra. Et quod in eis aut negligentia polluit aut ira commisit aut ebrietas stimulavit aut libido subvertit, tu totum venia misericordissimae lenitatis absterge, ut qui per se proclivi fuerunt ad labendum, per te muniantur ad standum, et qui per se proni fuerunt ad offensam, per te semper <reparentur> ad veniam, ne de dampno ecclesiae tuae gaudeat inimicus, ne agnos precioso sanguine tuo redemptos a caulis ecclesiae rapiat crudelis lupus, sed magis discedat confusus, dum viderit hunc <hos> famulum <os> tuum <os> corporis ecclesiae membra perfecta gratia tua plenam remissionem consecutum. Miserere igitur domine illius <orum> gemitu <um>, miserere lacrimarum. Tu enim mitissime dignatus es dicere: Nolo mortem peccatoris, sed ut magis convertatur et vivat. Et iterum: Quaecumque hora conversus ingemuerit peccator, omnia peccata eius in oblivione erunt. Nam si iniquitates observaveris domine, nullus mortalium poterit salvus esse. Sempiterno enim coram te iusto iudice [non] iustificabuntur, nisi per te remissio omnium peccatorum tribuatur. Et quidem tu ipse salvator, per quem facta sunt omnia, in patre manens cum spiritu sancto ab utroque procedente nosti, quae sit conditio humana, quae sit fragilitas terrena. Parce igitur redemptor mundi huic <his> famulis tuis <o> ex toto corde peccata confitenti <bus> et ad te, cuius miseratio nullum finem habet, suppliciter convertenti <bus>. Sana animae <arum> illius <orum> vulnera, relaxa facinora, et delictorum catenis absolvens quicquid tuum est vivificans conserva. Et quia tu solus potes facere mundum de inmundo conceptum semine, cor mundum in hos recreans, spiritum rectum innova in visceribus illius <orum>, ut deinceps in te, sine quo nihil valet mortalis infirmitas, omnes actus illius <orum> in beneplacito tuo dirigas, quatenus ad tremendum iudicium tuum liberi et securi pervenire mereatur <antur>. Per te Deus <qui vivis et regnas>.

⁶ Pisownię zmodernizowałem według Instrukcji wydawniczej *PAU* (*AKH* XIV, Kraków 1930), dalej według *Studi e testi*, vol. 86, 87, 88, 89, 226, 227, wydanych w Città del Vaticano w latach 1938—1940 i 1963, oraz według *Spicilegium sacrum Lovaniense*, nr. 11, Louvain 1931—1961.

ABSOLUTIO HAEC AB APOSTOLICO ARCHIEPISCOPO DICENDA

EST. Auctoritate et vice beati Petri principis apostolorum, cui traditae sunt claves regni coelorum, cui dedit Deus potestatem animas ligandi atque solvendi, dicens eis familiariter prae ceteris: Quodcumque ligaveris super terram erit ligatum et in coelis et quodcumque solveris super terram erit solutum et in coelis. Super quem etiam fundavit ecclesiam, ne portae inferi praevalerent adversus eam, cui etiam oves suas commisit. Vice inquam eiusdem beati Petri, cui licet merito longe sumus dissimiles, quomodo potestate a Deo concessa existimus consimiles, ego divinitus te <vos> absolvo a vinculis peccatorum tuorum <vestrorum>. Per.

Obie te formuły wydał w XVII wieku Jan Morinus⁷ a z niego przytoczył je w naszych czasach znany profesor uniwersytetu w Innsbrucku, liturgista Józef Andreas Jungmann S. J.⁸ Morinus mówi, że pochodzi one z zaginionego już rękopisu opactwa Saint Rémy w Reims z VIII wieku, który powstać miał za czasów tamtejszego arcybiskupa Tilpina vel Turpina O.S.B., zmarłego ok. r. 800. Był on też prawdopodobnie założycielem tamtejszego karolińskiego scriptorium⁹, któremu ten kodeks chyba mylnie przypisywano, a którego legenda wplotła w dzieje Karola Wielkiego i Rolanda¹⁰.

Formuły te są swą treścią bardzo pokrewne modłom odmawianym w *Ordines ad dandam poenitentiam* lub *ad unguendum infirmum*, czy też w czasie rekonyliacji pokutników w rękopisach pontyfikałów romano germańskich. Lecz nie identyczne z nimi; przeciwnie, są jak dotąd unikatem.

Jednak ani Morin, ani tym mniej korzystający z niego Jungmann, nie podają nagłówków obu absolucji, które są w krakowskim pontyfikałe, t.j. pierwszej wygłaszanej przez biskupa, drugiej przez arcybiskupa apostolskiego. Natomiast Morin podaje, że ów kodeks z Saint Rémy zawierający obie te absolucje, pisany był „*litteris goticis vel langobardicis*“, Te dwa szczegóły, tytuł i rodzaj pisma, wydały mi się wskazówkami, gdzie należy szukać źródła obu formuł, ale też tytułów absolucji.

Konsultacja fachowców dała rozmaite rozwiązania. Moje pierwsze przypuszczenie było, że chodzi o pismo insularne, a wiadomo, że na kontynencie było ono wcale szeroko rozpowszechnione. Nie tylko w r. ok. 850 wykazywał katalog biblioteki opactwa St. Gallen szereg rękopisów, określonych jako „*libri scottice scripti*“. Nie potrzeba też sięgać wstecz do peregrynacji Jana Archikantora

⁷ *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti poenitentiae, tredecim primis saeculis in ecclesia observata*, Antwerpiae 1682 (i bez zmian Bruxelles 1685), str. 542.

⁸ Jos. Andreas Jungmann S. J., *Die lateinischen Bussriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Innsbruck 1932.

⁹ Bernhard Bischoff, *Panorama der Handschriftenüberlieferung aus der Zeit Karls des Grossen*, art. w dziele zbior. *Karl der Grosse II*, Düsseldorf 1965, str. 238.

¹⁰ Dom Guillaum Marlot O.S.B., *Histoire de la ville, cité et université de Reims*, II, Reims 1895, str. 340.

z lat. ok. 680¹¹. Do X wieku liczne księgi były na kontynencie kopiowane i pisane pismem insularnym¹².

Aby uzgodnić insularne scriptorium z określeniem „longobardzkiego“ pisma z jednej, a arcybiskupa „apostolskiego“ z drugiej strony, próbowałem hipotezy, że chodzi o słynny klasztor iroszkocki Bobbio, leżący na terytorium metropolii Mediolan. Zaś właśnie o Mediolan chodziłoby dla następującej przyczyny: W XI wieku była tam już ustalona legendarna tradycja, że tamtejsze biskupstwo założył św. apostoł Barnaba. Oraz, że „*hoc apostolico iure sicut romana sedes est prima, ita et mediolanensis censenda est secunda*“¹³. Więc że może niektórzy następnicy arcybiskupi używali niekiedy tytułu apostolskich. Tej mojej hipotezy o piśmie insularnym nie wykluczył konsultowany przeze mnie profesor Gregoriany. o. Paweł Rubikaukas. A prof. Jungmann odpisał mi z Innsbrucka na moje zapytanie, że moja hipoteza o Bobbio i Mediolanie wydaje mu się „*die einzig richtige*“.

Lecz za poradą profesora Giulio Battelli z Papieskiej szkoły paleografii i dyplomatyki zwróciłem się jeszcze o wyjaśnienie do Kurii Metropolitalnej w Mediolanie. Odpowiedź brzmiała: że ordynariusze Mediolanu używali tytułu arcybiskupów od około VI wieku; że od r. 884 szereg z nich miał tytuł i władzę cesarskiego *missus dominicus*; że św. abp Galdinus był legatem papieża Aleksandra III; że jednak nie jest znany żaden dokument, w którym arcybiskup był by nazwany „apostolicus“¹⁴. Tak więc upadła moja hipoteza o Mediolanie. Miało też upaść moje przypuszczenie o scriptorium opactwa Bobbio.

Mianowicie znany paleograf Bernhard Bischoff zwrócił mi uwagę, że określenie pisma jako „gotyckiego“ lub „longobardzkiego“ bynajmniej nie musi odnosić się do Lombardii. Że „gotycki“ była to u humanistów pejoratywna nazwa pisma w ich pojęciu barbarzyńskiego. — Chyba pierwszym, który użył tego pogardliwego wyrażenia na razie głównie dla budownictwa ostrołukowego, był Giorgio Vasari. — Więc pisma nie italskiego, nie rzymskiego¹⁵, a szczególnie minuskuły prekarolińskiej, nie italskiej „antiqua“, a szerzej wogóle trudno czytelnej nie humanistycznej pisowni, ale i późniejszej nie italskiej. Liczne wypowiedzi przytoczył wskazały mi przez prof. Bischoffa E. C a s a

¹¹ Por. cenna rozprawa mego starszego kolegi szkolnego Karola Silva Tarouca S. J., *Giovanni Archicantor di S. Pietro a Roma e l'Ordo Romanus da lui composto*, art. w *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*. Memorie vol. I, Roma 1923, str. 159—219.

¹² Por. Mgr. E. Lesne, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, VI. *Les livres, scriptoria et bibliothèques du commencement du VIIIe siècle à la fin du XIe siècle*, Lille 1838, cytowane u: M. Andrieu, *Les Ordines Romani du haut Moyen Age*, III, Louvain 1951, str. 8, przyp. 1.

¹³ Landolfus, *Historia Mediolanensis*, lib. III, cap. 13, MGH XVIII.

¹⁴ Informację tą i powyższą o Landulfie zawdzięczam uprzejmości archiwisty Kurii Metropolitalnej w Mediolanie, Don Ambrogio Palestra.

¹⁵ Odnosnie do Kurii Papieskiej por.: Paul Rubikaukas, *Die romische Kuriale in der päpstlichen Kanzlei*, art. w *Pontificia Universitas Gregoriana*, rocznik 1958, str. 159.

massima¹⁶, zaś P. Lehmann stwierdził, że tym mianem określano wogóle „*irgend eine altertümliche vorkarolingische Minuskel*“¹⁷.

Więc wracamy do scriptorium Saint Rémy w Reims, względnie do jego „trudno czytelnego“ rękopisu. Z niego to czerpał Morin, gdy nie było w nim jeszcze rubryk, względnie nagłówków przed obiema absolucjami, pierwszą przez biskupa, drugą przez arcybiskupa apostolskiego. Przyszły one do nich w jakiejś kopii z jakiejś określonej przyczyny, a ta kopia stała się bezpośrednio czy pośrednio wzorem dla tekstu krakowskiego.

W każdym razie tytuł „apostolski“ nie był nigdy używany i nie przysługiwał miejscowym arcybiskupom w Reims. Owszem, powoływano się na rzekomą sukcesję po uczniu apostolskim św. Sykstusie, uczniu św. Piotra, który miał z jego polecenia założyć tamtejsze biskupstwo. Lecz miejscowi biskupi do VIII wieku nie używali tytułu prymasów ani nawet metropolitów, a nazywali się tylko: „*sanctae metropolis ecclesiae remensis archiepiscopi*“¹⁸.

Jednak właśnie we Francji, w zasięgu wpływów arcybiskupstwa Reims występuje w IX wieku tytuł papieski „*domnus apostolicus*“. Mianowicie w Troyes odbyła się 7 IX 878 koronacja króla Ludwika II przez papieża Jana VIII. Odnosny tekst z rękopisu opactwa Saint Thierry z XI wieku brzmi: „*Oratio, qua benedixit domnus apostolicus Joannes regem nostrum Ludovicum, junior is Karoli imperatoris filium*“¹⁹.

W tymże Reims odbył się w jesieni r. 1049 synod, któremu przewodniczył papież św. Leon IX (1049—1024), rodowity Alzatzczyk (Lotaryńczyk), poprzednio biskup miasta Toul. Gorliwy reformator, energicznie zwalczał symonię, inwestyturę, małżeństwa kapłanów²⁰. Jednym z jego najbliższych przyjaciół i doradców był Humbert a Silva Candida, w roku następnym obdarzony kapeluszem kardynalskim. Płodny pisarz reformy, doskonały stylista, znany zwłaszcza ze swej tak brzemiennej w skutki misji w Konstantynopolu, wymownie i namiętnie walczył w obronie prymatu papieskiego, w którym widział źródło i ośrodek całego życia Kościoła. Pod jego wpływem obłożył synod na swej 1. i 2. sesji, to jest 3 i 4 X ekskomunikacją arcybiskupa św. Jakuba w Kompostelli za to, że przywłaszczył sobie tytuł „apostolicus“. Nadto

¹⁶ E. Casamassa, *Per una storia delle dottrine paleografiche dall' Umanesimo a Jean Mabillon*, art. w *Studi Medievali*, ser. 3, t. V (1964), zes. 2, str. 571, 573 i i.

¹⁷ Cytowany u E. Casamassa, *j. w.*, str. 561: P. Lehmann, *Johannes Sichardus und die von ihm benützten Bibliotheken und Handschriften*, München 1911, str. 84n i 170n.

¹⁸ Marlot, *dz. c. I*, Reims 1843, str. 212, 183n, 208, 425n.

¹⁹ P. E. Schramm, *Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen von 878 bis um 1000*, art. w *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, tom 54, *Kanonist. Abteilung XXIII* (1934), str. 120, 124, 193—195.

²⁰ Por. L. Sittler — P. Stintzl, *Saint Léon IX, le pape Alsacien*, Kolmar 1950.

synod uchwalił, że tytuł „apostolicus“, względnie tytuł biskupa ekumenicznego przysługuje wyłącznie papieżowi ²¹.

Uchwała miała wnet skutki również na miejscu w Reims przy kopiowaniu owego rękopisu z VIII z opactwa Saint Rémy. Bo wydaje się, że właśnie dla tego użyto w niej w obrzędzie absolucji pokutników nowego, wyłącznie papieskiego tytułu „archiepiscopus apostolicus“. I z takiej kopii musiał być wzięty wzór dla tego obrzędu w krakowskim naszym pontyfikale.

Istniały jednak jeszcze inne rzekomo papieskie formuły absolucji pokutników. Mianowicie rękopis Vat. Lat. 6235, będący zbiorem modlitw wybranych w XVIII wieku, z ceremonii papieskich, przytacza takich formuł trzy ²².

Pierwsza z nich: „Deus omnipotens, qui dedit beato Petro [...] et liberet absolutum“, znajduje się w kopii rzymskiego pontyfału z XII wieku, pisanej w Górnej Nadrenii w obrębie metropolii mogunckiej, tj. w kodeksie British Museum, Cod. Add. 17005, f. 126v, jednak jako wariant: [...] liberet ab omnibus peccatis tuis quaecumque cogitatione, locutione, operatione egisti, atque a peccatorum nexibus absolutum perducere dignetur ad regna coelorum.“ ²³

Ta pierwsza formuła — wariant krótszy — dalej druga: „Absolvimus te vice beati Petri [...] tuorum peccaminum pius indultor“ oraz trzecia: „Ex auctoritate beati Petri [...] absolvat ab omnibus peccatis“, znajdują się wszystkie dosłownie w 20 różnych kopiach pontyfału Kurii Rzymskiej z XIII wieku, w *Ordo ad dandam poenitentiam* ²⁴.

Wszystkie trzy w wymienionych 21 pontyfałach nie są więc formułami specyficznie papieskimi, lecz przeznaczonymi dla obrzędu spełnianego przez zwykłego kapłana. Jednak mogły nimi być wcześniej, na co dowodu nie ma. W każdym razie żadna z tych formuł nie znajduje się w klasycznych 12 kopiach pontyfału romano germańskiego z X wieku ²⁵.

Jak wiadomo, kopiowane w klasztorach rękopisy rozchodziły się szeroko i daleko. Nic prawdopodobniejszego, jak że wzbogacona nagłówkami kopia absolucji dotarła z Reims do niedalekiej Lotaryngii, i to bardzo niedługo po synodzie, t.j. po r. 1049. A to tym bardziej, że oddziaływać tam musiał rów-

²¹ Por. H e f e l e — L e c l e r c q, *Histoire des Conciles* IV, 2e partie, Paris 1911, str. 1011—1028.

²² F. 29v—29v.

²³ M. A n d r i e u, *Le Pontifical Romain du XIIe siècle*, Città del Vaticano 1938, c. XLIX, nr. 26, str. 269; por. i d e m, *Les Ordines Romani du haut Moyen Age* I, Louvain 1931, str. 154nn.

²⁴ M. A n d r i e u, *Le Pontifical de la Curie Romaine du XIIIe siècle*, Città del Vaticano 1940, c. XLVI, nr. 17, 18, 19, str. 484. — Podał je też *MPL* 78, kol. 1019

²⁵ Por. C. V o g e l — R. E l z e, *Le Pontifical Romano — Germanique du dixième siècle*, I—II, Città del Vaticano 1963. — Jednakowoż druga formuła pojawia się poza pontyfałem romano germańskim też w X wieku, n.p. w pontyfikale z opactwa Winchester z końca X wieku, obecnie w Rouen, Bibliothèque Municipale, MS 369, f. 76v (V. L e r o q u a i s, *Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France* II, Paris 1937, nr. 189, str. 301).

niez lokalny patriotyzm. Bo musiał się w Lotaryngii cieszyć szczególnym autorytetem i czcią ich ziomek, Alzaczyk-Lotaryńczyk, św. Leon IX. Jeżeli przyjmujemy, że benedyktyni przybyli do Polski za Kazimierza Odnowiciela i po nim z Lotaryngii, to musimy też przyjąć, że przywieźli ze sobą księgi liturgiczne, które jako wzory były na miejscu — chyba w Tyńcu — dalej selekcyjnie kopiowane, w naszym wypadku na użytek biskupa krakowskiego. Ale i przyjąć trzeba, że kontakty z macierzystym krajem trwały nadal przez jakiś czas, co implikuje też dalszy dopływ wzorów.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Titel apostolischer Erzbischof IN KRAKAU im XI. JHDT.

Zu den ältesten liturgiegeschichtlichen Quellen in Polen gehört das krakauer Pontificale aus der 2. Hälfte des XI. Jhdts, jetzt in der Jagiellonischen Bibliothek, MS 2057. Unter anderen interessanten Formeln enthält es nach den üblichen mittelalterlichen Absolutionen am Gründonnerstag zwei ganz seltene Absolutionsformeln, von denen die erste dem Bischof, die zweite dem „apostolischen Erzbischof“ vorbehalten ist. Ohne diese Rubrik wurden beide aus einer verlorengegangenen Handschrift der Abtei Saint Rémy in Reims aus dem VIII Jhd. von Johannes Morinus (*Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti poenitentiae, tredecim primis saeculis in ecclesia observata*, Antwerpen 1682 und Brüssel 1685, S. 542) veröffentlicht und von Josef Andreas Jungmann S.J. (*Die lateinischen Bussriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Innsbruck 1932) wiedergegeben. Beide Überschriften sind also in spätere Abschriften hineingekommen, und zwar wohl, nachdem im J. 1049 die Synode von Reims unter dem Vorsitz Papst Leo IX den Titel „apostolicus“ ausschliesslich dem Papste vorbehalten hatte. Eine solche Abschrift wird nach Lothringen gekommen sein, wo der lothringische Papst sich einer ganz besonderen Verehrung erfreut haben musste. Da angenommen wird, dass gerade aus Lothringen die Einwanderung der Benediktiner nach Polen um die Mitte des XI. Jhdts. und später stattgefunden hatte, mussten diese Mönche ausser anderen liturgischen Handschriften auch diese ergänzten Absolutionsformeln mitgebracht und diese kopiert haben. Die veröffentlichten Absolutionsformeln sind zwar mit diesen beidem verwandt, aber nicht identisch.